

Typologie zeleně historických urbanistických kompozic na územích průmyslových podniků (UKÚPP)

The Typology of the Green Areas in the Historical Urban Compositions of the Industrial Enterprises Areas

Tereza Vokurková

Abstract:

The research of the green area is important for the sustainable development – the matter so actual today. Former historical green areas in the industrial brownfields and in the areas developed thanks to the industrial plants are actually quite neglected and in danger. The aim of this article was to compile a typology of the green areas for the description of the historical urban compositions in the former industrial areas and adjacent living areas. The urban compositions of industrial enterprises areas (UCIEAs) are defined as the urban compositions built until the half of the 20th century next to industrial enterprises for which it provided environments, usually quite complex in functions and in formed objects. The designated typology was made as the summary and addition of existing typologies of the green areas on the basis of the analysis of actual information on chosen case studies of these urban compositions. The existing typologies of green areas are rather disunited and the types of parks and gardens present the most common ones. The types of green areas in the urban compositions of industrial enterprises areas (UCIEAs) developed continuously and their most various forms came out probably in the latter 19th century, i.e. in the era of the European industrial revolution.

This research was supported by the student grant SGS12/202/OHK1/3T/15.

Keywords:

Landscape Architecture; Typology of the Green Areas; Urbanism; Industrial Period

VOKURKOVÁ, Tereza (2015). Typologie zeleně historických urbanistických kompozic na územích průmyslových podniků (UKÚPP). In: HOLUBEC, Pavel, ed. *Člověk, stavba a územní plánování 8*. ČVUT v Praze, Fakulta stavební pp. 177-201. ISBN 978-80-01-05655-4. ISSN 2336-7687.

Článek je licencován pod licencí Creative Commons BY-NC-ND 4.0 (Uveďte autora-Neužívejte komerčně-Nepracovávejte 4.0 Mezinárodní). Licenční podmínky: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.cs>

1 Úvod

V posledních letech je v architektuře a urbanismu kladen poměrně velký důraz na výzkum a aplikaci přístupů, které by mohly vést k trvale udržitelnému rozvoji území. Jedním z významných přístupů v tomto směru je zaměření pozornosti k tématu zeleně. Z urbanistického pohledu bývá zezeň vnímána jako ta součást životního prostředí, která může k trvale udržitelnému rozvoji území významně přispívat mnoha svými vlastnostmi.

Z těchto vlastností můžeme jmenovat například příznivé účinky zeleně na koloběh vody, tvorbu klimatu, ochranu proti erozi nebo pohlcování hluku, (např. Oneto 2004, s. 197–199). Bývají optimálním prostředím pro fyzický i psychický odpočinek člověka, mohou být nositelem jeho kulturních hodnot, genovou bankou biosféry, zdrojem potravin atd. Obecně bývají plochy zeleně považovány za ukazatel kvality životního prostředí (Sojková – Šmídová 2012).

Na rozdíl od budov bývá zezeň spíše poměrně dosti proměnlivým a křehkým přírodním systémem, jehož hodnota obvykle narůstá s časem. Zatímco prostorové struktury budov se obvykle dosahuje řádově v měsících, mnoho dřevin dosáhne své dospělosti až ve věku několika desítek let. Stávající zezeň si proto zaslouhuje patřičnou pozornost a ochranu.

Typem urbanizovaného prostředí, ve kterém dnes bývají plochy zeleně obzvláště zranitelné, bývají často území, která se dříve rozvíjela v souvislosti s průmyslovou výrobou. V mnoha z nich v posledních dvaceti letech výroba postupně téměř ustala a stávají se často územími, která bývají v rámci katastrů méně regulována než plochy jiných funkcí. Kulturní hodnoty těchto území bývají vymezeny a chráněny spíše výjimečně. V důsledku toho bývají zásahy do těchto území ztrátou hodnot mnohdy celospolečenského významu.

V současnosti se v České republice výzkumem kulturních hodnot území bývalých průmyslových podniků sice některé ústavy věnují, (např. příslušná odborná pracoviště Národního památkového ústavu a vysokých škol), většinou však dosud byly zaměřeny spíše na architekturu budov. Málokdy byla území bývalých průmyslových podniků zkoumána z hlediska historického urbanismu nebo dokonce zeleně.

Na výzkum historie urbanismu zejména z hlediska oboru zahradní a krajinářské architektury se proto zaměřuje disertační výzkum autorky tohoto příspěvku. Dosavadní výsledky tohoto výzkumu ukazují, že v návaznosti na průmyslové podniky vznikaly někdy komplexní urbanistické kompozice, jejichž součástí byla i zezeň.

Tento příspěvek navazuje na zmíněný disertační výzkum. Cílem příspěvku je sestavení typologie, pomocí které by bylo možné zezeň historických urbanistických kompozic na územích bývalých průmyslových podniků popsat.

Navržená typologie zeleně může usnadnit srovnávání zeleně v těchto různých urbanistických kompozicích na územích průmyslových podniků a může být pomůckou při jejich vyhodnocování. Přeneseně by mohlo být případně možné typologii uplatnit i v jiných typech urbanizovaných území.

Po úvodní části příspěvku je vysvětleno jeho základní pojmosloví, které vychází z definic zpracovaných autorkou ve starším příspěvku v roce 2014. Literární rešerše shrnuje vymezené typy zeleně různých současných typologií a cituje základní pojmy pro tyto typologie definované. Následuje popis metodiky. Sestavení typologie je určitým zobecněním dosavadních poznatků různých badatelů, kteří se podrobněji v jednotlivých zemích věnovali průzkumu uvedených příkladů území průmyslových podniků. Výsledky jsou rozděleny na slovní představení typologie zeleně, názorné ukázky jejích typů, její uplatnění v popisu studovaných příkladů urbanistických kompozic a jejich srovnání. Příspěvek je ukončen shrnutím, diskusí a závěrem.

2 Vymezení základních pracovních pojmů

Urbanistická kompozice (UK) je takový způsob uspořádání urbanistických prvků do jednotného celku, resp. takové upravení životního prostředí, které nejenže technicky zajišťuje určitý životní styl, ale také vyvolává v jeho pozorovateli vnímání ve smyslu estetiky.

Urbanistické prvky jsou prvky skládající urbanistickou kompozici a mohou být rozděleny například podle svých funkcí nebo podle vytvářených prostorů.

Urbanistická kompozice území průmyslového podniku (UKÚPP) je urbanistická kompozice, která je vytvořena jako součást průmyslového podniku, k němuž obvykle přiléhá a jehož životní prostředí tvoří.

Historické UKÚPP jsou UKÚPP, které byly založeny v době do poloviny 20. století.

Komplexnost je relativní vlastnost UKÚPP, kterou lze popsat jednak různorodost prostor nebo různorodost využívání urbanistických prvků UKÚPP čili různorodost funkcí UKÚPP.

Funkcemi mohou být například výroba, skladování, administrativa, bydlení, různá společenská zařízení – například peněžní, vzdělávací, kulturní, sociální (tj. různé útluky), rekreace apod.

Vytvářenými prostory mohou být například budovy, veřejná prostranství nebo zeleň.

Zeleň je jedním z možných prostorů vytvářených v rámci UKÚPP a vlastní pro ni bývá, že v jejím architektonickém výrazu hrává významnou roli živá vegetace.

3 Přehled literární rešerše typologií zeleně

Typy zeleně podle ČSN 83 9001 (1999)

Zeleň je podle normy ČSN 83 9001 „(1) soubor tvořený živými a neživými (přírodními nebo umělými) prvky zeleně, záměrně založenými nebo spontánně vzniklými, o které je zpravidla pečováno sadovnicko krajinářskými metodami; výjimečně jej může tvořit i jen jeden vegetační prvek; (2) v územním plánování se zelení zpravidla rozumí funkční náplň území, která je rovnocenná jiným funkcím, jako je např. doprava nebo bydlení; rozlišuje se zeleň v hlavní, dominantní funkci, kdy je jedinou náplní území, např. parky, a zeleň v doplňkové funkci, kdy je součástí ploch s jinou hlavní funkcí, např. s bydlením“. **Typy/druhy zeleně** jsou „základní jednotky urbanistického třídění zeleně určené charakterem ztvárnění, tj. zastoupením a uspořádáním jednotlivých prvků a doplňků zeleně, popř. výměrou, tvarem pozemku a účelem využití“ (ČSN 83 9001). **Objekt zeleně** je „prostorově vymezený útvar tvořený jedním nebo více prvky zeleně, zpravidla záměrně komponovaný nebo dotvářený podle biologických, technických a estetických zásad pro sadovnictví a krajinářství“ (ČSN 83 9001). **Prvek zeleně** je „základní skladební jednotka objektu zeleně; prvky zeleně se dělí na živé (biotické) a neživé (abiotické), které se dále třídí na přírodní a umělé“ (ČSN 83 9001). **Vegetační plocha** ČSN 83 9001 definována jako „plocha porostlá rostlinami nebo plocha pro vegetaci určená“ a **vegetace; rostlinstvo** jako „soubor rostlin, přirozených rostlinných společenstev a záměrně založených porostů rostlin“.

Příklady typů zeleně podle ČSN 83 9001: **park** jako „objekt zeleně ztvárněný do charakteristického kompozičního celku o výměře nad 0,5 ha a minimální šířce 25 m (např. park historický, městský, lázeňský)“, **menší parková úprava** jako „objekt zeleně s výměrou obvykle do 0,5 ha ztvárněný zpravidla podle sadovnických zásad, který však nesplňuje některé parametry parku (např. parkové úpravy u objektů občanské vybavenosti, u administrativních budov, hotelů, v prolukách)“, **zahradu zvláštního určení** jako „zahradu se specifickým ztvárněním, daným účelem využití (např. botanická, zoologická, nemocniční, školní zahrada, arboretum)“, **zahrádková a chatová osada** jako „soubor malých užitkových, okrasných nebo kombinovaných zahrad, často doplněných stavbami k rekreačnímu pobytu“, **zeleň sportovních a rekreačních areálů** jako „zeleň v areálech sportovních a rekreačních

zařízení“, **zeleň průmyslové zástavby** jako „zeleň v areálech průmyslových závodů, výrobních objektů, skladů apod.“

Typy zeleně uváděné Petřů (1999)

Petrů (In Pacáková-Hošťálková et al. 1999, s. 472) vymezuje **zahradní architekturu** v užším slova smyslu jako „tvorbu zahrad v detailu i celku, určuje jejich prostor, terén i výsadbu. Umění vytvářející v daném prostoru obraz přírody, vyjádřený slohovými zásadami a architektonickými zásadami příslušné doby...“. Zahradník je podle Petřů (1999, s. 472) „specialista starající se o zahrady...Cechovní řád zahradnický schválil roku 1679 císař ... Roku 1859 byly cechy zrušeny ustanovením živnostenského řádu.“

V kapitole o „historickém vývoji zahradního umění“: „...celé 19. století pracovalo podle vzorů zahraničních, zejména pařížských, na formě **městského parku**, který v českých zemích obvykle dostával jméno **městské sady** a který budovali někteří vynikající tvůrci, např. František Thomayer. Důležitou úlohu hrály v této činnosti spolky...“ (s. 38).

Se jménem Františka Thomayera spojuje heslo „zahrada symbolismu“, definuje dále pojmy „secesní zahrada“, „kubistická zahrada“, funkcionalistická zahrada“, „moderní zahrada“ a „zahradní město“. Pücklerovu tvorbu řadí pod heslo „krajinařský park“ (s. 36). „Historizující zahrada je každá zahrada, která navazuje na některý ze slohů bývalé, již přeživší epochy. ...i historizující období může být pozoruhodně tvůrčí a vytvořit celou slohovou etapu vývoje např. v Evropě druhé poloviny 19. století...ve 20. století to byl ovšem už jen procovský eklekticismus...“ (s. 38-40), (pozn. procovský = nadutý, povýšenecký).

Park je podle Petřů (1999, s. 462) „...až dílem krajinařské tvorby po anglické zahradě...“. „park mívá větší rozlohu, ale rozdíl mezi parkem a zahradou stále kolísá“ původně termínem „park“ označeny již obory ve 12. století. Vlastní park je podle Petřů až pojem označující zeleň po „anglické zahradě“ pocházející z období kolem roku 1720. Podle Petřů dala anglická zahrada základ „krajinařskému parku“, což je podle něj „areál ... respektující nebo napodobující přirozenou krajinu“.

Zahrada je podle Petřů (1999, s. 471) „ohrazený pozemek užitkového nebo okrasného typu“. **Sad** má podle Petřů (1999, s. 467) „svou primární užitkovou funkci jako ovocná zahrada. V dějinách zahradního umění se jako sad označuje park v městském prostředí. Městské sady se vyhranily během 19. století do samostatného typu ozdobného parku s pobytovou a rekreační funkcí.“ Formální zahrada je podle Petřů (1999, s. 452) „pravidelná, geometrizovaná, zachovávající formu příslušného slohového období“. **Stromořadí** je podle Petřů (1999, s. 468) „stromy vysazené v řadě, například podél cesty. Dvě rovnoběžné řady tvoří alej, někdy i zdvojenou“.

Typy zeleně podle Šimka (2001)

Podle Šimka (2001) „péče o zeleň, její rozvoj a správa je předmětem oboru krajinařské tvorby“ a „terminologie tohoto oboru zahrnuje celou řadu pojmů, které v jiných oborech včetně městského inženýrství nabývají jiného významu. Základní normou v této oblasti je ČSN 83 9001...“ (s. 183). Šimek (2001, s. 183) definuje **zeleň** jako „soubor živých a neživých prvků uspořádaných podle estetických zásad do vícefunkčních kompozic, které utvářejí nebo doplňují dané prostředí. Z urbanistického hlediska se zelení rozumí také funkce území“. **Funkční typ zeleně** je podle Šimka (2001, s. 184) „výraz používaný pro upřesnění hlavní funkce základní plochy zeleně. Hlavní funkce je označení převládajících procesů a jevů, které souvisejí s využíváním základní plochy zeleně.“

Šimek uvádí mj. následující příklady funkčních typů zeleně: **Park, Parkově upravená plocha, Ostatní zeleň, Ochranná zeleň, Zeleň obytných souborů, Zeleň školních a kulturních zařízení, Zeleň zdravotnických zařízení, Zeleň sportovních areálů, Zeleň**

průmyslových závodů, Zeleň lázeňských a hotelových domů, Zeleň železničních tratí, Zeleň dopravních staveb, Zeleň ostatní občanské a technické vybavenosti, Břehová zeleň vodotečí a vodních ploch, Zahrádkářské osady a kolonie.

Typy zeleně uváděné Novákem (2001)

Novák píše, že 2. polovina 19. a počátek 20. století bývají obdobím označovaným sice za „zlatý věk zahradnictví“, nicméně dodnes přetrvávají názory druhé poloviny 20. století, které zpochybňují architektoničnost „novodobého veřejného parku od poloviny 19. století“ a které byly argumentem pro ničení těchto ploch zeleně, často i za účasti orgánů památkové péče (Novák 2001, s. 16-17). „Veřejné městské parky“ existovaly podle Nováka již ve starověkém Římě, nicméně v 19. století se staly „standartní součástí systému městské zeleně“ a „byly dovedeny až na náměstí“ (s. 22), tj. starší tržiště, která ztratila svoji obchodní a shromažďovací funkci, byla přeměněna v park a náměstí v podstatě zaniklo. Prokázal se v tom mj. vliv anglických „squares“. „Parková plocha náměstí byla zpravidla obehnána alejí a interiér... byl pak komponován geometricky....“ (s. 23).

„Ozdobou reprezentačních městských náměstí, bulvárů a nádvoří se staly pravidelně založené zahradní plochy. Vycházely z tradice někdejších barokních parterů. Kombinovaly plochy a pásy pažitů s květinovými záhony vysazovanými v tzv. kobercových vzorech. Šlo o složité ornamenty z nízkých letniček doplňované tvarovanými keříky a rostlinami v nádobách. Uprostřed byla často umístěná kašna nebo socha. Podobně bývalo upraveno i nejbližší okolí soch a fontán v **městských parcích**. Fantazie zahradníků fungovala podle starých vzorů, takže bylo možné vysadit partery a ornamenty v tvarosloví antickém, gotickém, renesančním, barokním i rokokovém. (Pozn. Vycházely k tomu vzorníky i teoreticky zdůvodněné...). Podobně jako secese do **zahrad**, ani secesní ornamenty však do květinových záhonů téměř nepronikly...Úpravy tohoto typu se dodnes vyskytují v řadě měst před divadly, radnicemi, kostely i nádražími.“(s. 21).

V meziválečné době byly kompoziční úpravy označovány buď jako geometrické neboli francouzské a přírodní čili anglické (s. 22).

Typy zeleně podle Votruby (2002)

Votruba používá pro význam sousloví zeleň upravovaná (architektonizovaná) zahradním a krajinářským architektem sousloví pojem „zahradní architektura“, kterou popisuje v typech spíše 2. poloviny 20. století: **park, botanické a zoologické zahrady, zahradní architekturu lázeňských míst, hřbitovy, památky zahradně architektonické tvorby, soukromé zahrady, zahrady na střechách a terasách, zahrady pro nevidomé a imobilní, naučné stezky, vodní díla z hlediska zahradní a krajinářské tvorby, skalky a kamenné zídky, úpravy uzavřených dvorů, zahradní architektura sídlišť a veřejných prostranství.**

Typy pařížské zeleně v publikaci Jarrassého (2007)

Paříž byla v 19. století městem vzorů zeleně. Jarrassé (2007) uvádí k jednotlivým sledovaným obdobím následující typy zeleně, podle kterých třídí konkrétní příklady objektů zeleně v Paříži:

I. Typy zeleně z období Hausmannovy přestavby: **Bois périphériques** (příměstské lesíky), **Parcs intérieurs** (vnitřní parky), **Squares** (sady na náměstí, „parčíky“, „dvory“), **Avenues, places plantées** (třídy, „osázená náměstí“ -tj. uzlové body tříd).

II. Typy z období Hausmannových „následovníků“: **Jardins nés des Expositions universelles** (zahrady výstavišť), **Serres** (skleníky -a jejich okolní zeleň), **Squares**.

III. Typy zeleně z 30. let 20. století: **Jardins périphériques** (příměstské zahrady), **Parcs et squares intérieurs** (vnitřní parky a sady na náměstí).

Typy zeleně používané pracovně v rámci NAKI zpracovávaného NZM (v rozpracování)

V rámci zpracování NAKI tématu „Zahradně-architektonická tvorba v kontextu realizace cílů národního obrození během 1. Československé republiky“ Národní technické muzeum momentálně odlišuje následující pracovní termíny označující druhy zeleně, které projektovali doboví zahradní architekti 1. pol. 20. století Thomayer, Kumpán, Miniberger a Vaněk (Steinová, ústní sdělení 2014): **Veřejné sady/ městské parky, Zahrady/ soukromé zahrady** – které zahrnují i tzv. parky u vil továrníků, **Urnové háje a hřbitovy, Úpravy zeleně** (u kostelů, soudů apod.), tzv. **Parterové úpravy, Užtkové zahrádky, Předzahrádky, Školní zahrady** a různé **ústavní zahrady**. Na konferenci v Lednici se diskutovalo o vymezení pojmů **parku** a **zahrady** na základě (ne)přítomností oplocení.

4 Metodika

Základem pro navrženou typologii zeleně se staly stávající typologie zeleně, které jsou shrnuty v literární rešerši.

V dalším kroku bylo historické průmyslové období (tj. období do poloviny 20. století) rozděleno na dílčí časová období. Základem bylo rozdělení průmyslového období českých zemí a Slovenska v období Rakousko-Uherska podle Mrázka (1964), který odlišil následující tři období: období *druhé poloviny 17. století do roku 1848*, zahrnující vznik kapitalistických vztahů ve feudální společnosti, *období od roku 1848 do konce 19. století*, které shrnul jako období rozvoje průmyslového kapitalismu, a *období mezi lety 1900 – 1918*, které popsal jako „*období, kdy v průmyslu i v celém hospodářství Rakousko-Uherska převládly jevy charakteristické pro imperialistické stadium vývoje národního hospodářství*“ (Mrázek 1964: s. 7-8). Mrázko rozdělení 19. století na první a druhou polovinu z hospodářského hlediska poměrně dobře odpovídá i rozdělení tohoto období podle vztahu průmyslu a osídlení (Hlaváček 1985: s. 130-131). Mrázko časové vymezení bylo rozšířeno o období do poloviny 20. století. Pro zajímavost bylo zařazeno ještě *období 16. - 17. století*, kdy podle Hughese (2005, s. 153-154) vznikala první komplexní průmyslová osídlení („*industrial settlement*“) moderního typu.

Pro tato odlišná období vývoje průmyslu byly vybrány poměrně komplexní realizované příklady urbanistických kompozic území průmyslových podniků (UKÚPP).

Výsledná vymezená období historie průmyslu s vybranými příklady UKÚPP byla:

I/ období proto-průmyslových UKÚPP (16. - 17. stol.):

Hornické osídlení Idrije, Nevyansk, Nizhni Tagil.

II/ UKÚPP období prvního průmyslu (18. a 1. pol. 19. stol.):

Solivar v Chaux, Přádělna v New Lanarku, New Harmony.

III/ UKÚPP období průmyslové revoluce (2. pol. 19. stol.):

Vítkovické železárny, Johann Liebieg & Co. v Liberci,

Přádělny Rossi ve Schiu, Godinova strojírenská továrna v Guise,

Textilní podnik C. A. Preibisch Reichenau (Bogatynia).

IV/ UKÚPP období pokročilého průmyslu (1. polovina 20. stol.)

Vybrané příklady nizozemských sídlišť, Továrna na boty Baťa ve Zlíně,

Spolek pro chemickou a hutní výrobu v Rybitví.

Na základě literární rešerše funkce a tvarosloví zeleně přítomné ve vybraných příkladech UKÚPP byla upřesněna a doplněna stávající typologie zeleně.

5 Výsledky

Na základě literární rešerše funkcí a fyziognomie zeleně přítomné ve vybraných příkladech realizovaných urbanistických kompozic pro vymezená období byla sestavena typologie zeleně uvedená v Tab. 1. Jednotlivé typy jsou abecedně seřazeny, uvedeny tučným písmem, za lomítkem jsou uvedena možná synonyma.

Ukázky vyobrazení jednotlivých typů lze shlédnout na *obr. 1-14* a v následujícím textu jsou popsány na zkoumaných příkladech UKÚPP.

ČÍSLO	NÁZEV	POPIS
1	dvorana	typ zeleně ve dvoře nebo dvorním prostoru, tj. v prostoru uzavřeném či téměř zdmi budov nebo jedné budovy
2	okrasný park / okrasný sad / park	okrasný typ zeleně určený ke společenským účelům, je typologickou obdobou městského veřejného parku, zcela veřejný nebo vyhrazen pouze pro určitou komunitu lidí, například tovární dělníky nebo zákazníky podniku
3	pietní zeleň	typ zeleně, který utváří místo určené ke zbožnosti nebo k uctění nějaké události nebo mrtvých, například zeleň kostelů, památníků, hřbitovů, urnových hájů apod.
4	provozní zeleň	typ zeleně v areálu továrny nebo v blízkosti jiných technických zařízení, obvykle travnatá plocha, která umožňuje nebo alespoň neomezuje provoz průmyslové výroby nebo technických zařízení, například dopravu materiálu, údržbu zařízení, manipulaci s materiálem, jeho dočasné skladování apod.
5	předzahradka	typ zeleně, který je zahradou před průčelím obytného domu
6	rekreační zeleň	typ zeleně, který doprovázel rekreační zařízení moderního typu, například koupaliště, kluziště
7	řadové zahrady	alespoň tři a více spolu sousedících zahrad stejného typu obvykle jednotlivé výměry do 700 m ² , které jsou součástí obytných domů stejného typu
8	solitérní zahrada / továrnická zahrada/ továrníkova zahrada	samostatná zahrada v daném území jedinečného typu, obvykle rozlehlejší než řadové zahrady (nad 700m ²), často v území prostorově dominantní, která byla obvykle součástí obytného prostoru vily továrnické rodiny
9	square / zeleň náměstí	typ zeleně, který reprezentativně upravuje náměstí a podobná centrální veřejná prostranství v sousedství budov společenské vybavenosti původně zcela zpevněná nebo dosud převážně zpevněná jakožto centrální prostor, který obvykle architektonizuje okolní budovy
10	stromořadí	typ zeleně, který představují „stromy vysazené v řadě, například podél cesty. Dvě rovnoběžné řady tvoří alej, někdy i zdvojenou“ (Petrů In Pacáková-Hošťálková et al. 1999, s. 468)
11	školní zahrada	typ zeleně, který navazuje na budovu školy, na které se žáci učí zahradním pracím, hře dětí, případně která plní i funkci produkční zahrady zaměstnanců školy (školníka, učitele apod.), pokud mají ve škole byt
12	reprezentativní vstup / reprezentativní zeleň / tovární průčelí / tovární vstup	typ zeleně s převážně reprezentativní funkcí, který upravoval vnějšek areálu továrny, nejčastěji hlavní vstup nebo hlavní průčelí
13	zahrady ústavů / ústavní zahrady	typy zeleně, které navazují na budovy ústavů, například léčebných ústavů, útulků, peněžních ústavů apod.
14	zahradní kolonie / zahrádkářská kolonie / zahrádková kolonie / zahrádková osada / zahrádkářská osada / zahrádková a chatová osada / Schreberovy zahrádky	typ zeleně, který představuje společně ohrazený soubor malých užitkových, okrasných nebo kombinovaných zahrad bez staveb nebo doplněných stavbami sloužícími k provozu těchto zahrad nebo ke krátkodobé rekreaci

tab. 1 – Typologie zeleně urbanistických kompozic území průmyslových podniků (UKÚPP)

*obr. 1 – Příklad **dvorany**, která původně obsahovala zeleň (Vítkovice 2012)*

*obr. 2 – Příklad **okrasného parku** původně založeného podnikem C. A. Preibisch v Reichenau (Bogatynia 2014)*

obr. 3 – Příklad **pietní zeleně** původně hřbitova zejména pro zaměstnance železáren, dnes park
(Vítkovice 2012)

obr. 4 – Příklad **provozní zeleně** původně ve výrobním areálu firmy Baťa (Zlín 2012)

obr. 5 – Příklad řadových **předzahrádek** v ulici dělnických domů přádelen Rossi (Schio 2012)

obr. 6 – Příklad **rekreační zeleně** stezky podél vodoteče (Zlín 2012)

obr. 7 – Příklad řadových zahrad zaměstnaneckých domů Spolku pro chemickou a hutní výrobu (Rybitví 2013)

obr. 8 – Příklad solitérní zahrady v pohledu z okna vily textilního továrníka Liebiega (Liberec 2013)

obr. 9 – Příklad **square** před radnicí původně průmyslové čtvrti – Mírové náměstí (Vítkovice 2012)

obr. 10 – Příklad **stromořadí**, které bylo součástí koncepce založení dělnického města (Schio 2012)

obr. 11 – Příklad školní zahrady původně pro děti zaměstnanců podniku (Vítkovice 2012)

obr. 12 – Příklad továrního vstupu (Schio 2012)

obr. 13 – Příklad zahrady ústavu (Schio 2012)

obr. 14 – Příklad zahradní kolonie původně pro zaměstnance průmyslového podniku¹ (Paříž 2012)

¹ V roce 1907 nabídl opat Lemire dělnickým rodinám pozemky kolem pevnosti v Ivry. Dodnes se zde nachází asi 250 zahrad a kamenná stéla vztyčená na památku opata zesnulého v roce 1928. (Zdroj: Thérèse Leizour: osobní sdělení, 2015)

5.1 Období proto-průmyslových UKÚPP (16. - 17. stol.)

5.1.1 *Rudné doly v Idriji, Slovinsko*

Slovinská *Idrije* je Hughesem (2005, s. 153) považována za příklad jednoho z prvních komplexních průmyslových osídlení („*industrial settlement*“) moderního typu. Byla založena již roku 1490 německy mluvícími horníky v souvislosti s dolováním rud mědi a rtuti - rumělky. Mezi lety 1522 – 33 postavili opevněný hrad *Gewerkenegg*, jehož účelem bylo chránit suroviny a obilí před rabováním Turků a Benátčanů (*gradovi.net*). Na hradě sídlil důlní úřad a později i důlní správci.

Podle vyobrazení ve Valvasorově skicáři z let 1678-79 k hradu přiléhala vesnice, jejíž zeleň mohly představovat užitkové („*řadové*“) **zahrady**, **pietní zeleň** u sakrálních staveb, případně **provozní zeleň** v místech manipulace s rudou (*Skicna knjiga*, von Valvasor et Weikhard, 2001).

5.1.2 *Nevyansk, Nizhni Tagil*

Kostely s okolní **pietní zelení**, („*řadové*“) zeleninové **zahrádky** přiléhající k řadám dřevěných obydlí pro zaměstnance a další funkční části obsahovaly již i uralské železářské usedlosti zakládaná od konce 17. století, jako například *Nevyansk* nebo *Nizhni Tagil* (Hughes 2005, s. 154). Vývoj těchto sídel lze obvykle shrnout do následujících fází: nejprve vybudování základní usedlosti, pak její postupné zdokonalování ruku v ruce s přibývajícím kapitálem, dále zavedení systematictějšího plošného plánování a nakonec celková rekonstrukce těchto sídel.

5.2 UKÚPP období prvního průmyslu (18. stol. a 1. pol. 19. stol.)

5.2.1 *Solivar a sídliště v Chaux, Francie*

Areál solivaru včetně obytné části navrhl jejich správce Claude Nicolas Ledoux v letech 1775-1779 (Hrůza: 2011, s. 55-56) jako výstavbu kolem oválného **square**. Po obvodu výstavby se nacházely **řadové zahrady**. **Provozní zeleň** této kompozice nejspíš poměrně plynule přecházela v **reprezentativní zeleň**.

5.2.1 *Owenovy přádelny v New Lanarku, Skotsko*

Pod mohutným vodopádem na řece Clyde vybudovali v roce 1785 Dale a Arkwright tehdy největší přádelny bavlny ve Skotsku. Od 1. ledna 1800 převzal jejich vedení Robert Owen, který se oženil s Daleovou dcerou. U přádelen vybudoval pro své zaměstnance vzorové sídliště *New Lanark*. Zvláštní pozornost věnoval dětem, pro které zřídil v sousedství přádelen u řeky moderní školu. Svými sociálními reformami předběhl svoji dobu o sto let. Péčí o rodiny zaměstnanců mohl sledovat zvýšení ekonomické výnosnosti svého podniku (Hrůza: 2011, s. 57). U svého domu a protějších podélných domů pro zaměstnance se nacházely **zahrady**, nejspíš Owenova **soliterní** a ostatní **řadové**. Ornamentálně upraven byl i **reprezentativní vstup** do areálu továrny. Také podél náhonu do přádelen bylo vysazeno **stromořadí**.

5.2.2 *New Harmony, USA; Říše míru, Mexiko*

Postupem doby se Owen zabýval návrhy celých soustav ideálních průmyslových sídlišť, které nazval „*obcemi jednoty a vzájemné spolupráce*“, pro které hledal optimální počet jejich obyvatel a jejich nejvhodnější půdorysné uspořádání. Své myšlenky se snažil až do své smrti roku 1858 propagovat a realizovat. Příkladem je obec *New Harmony* v USA, jejíž původní vizi lze popsat jako obdélnou výstavbu čtyř podélných budov, jejíž obvod byl osazen jako **reprezentativní vstup**, zatímco v jejím středu se nacházela rozlehlá, vegetací osázená **dvorana**. V okolí se nacházely snad první **zahrádkové kolonie**.

Podobně snad byla navržena i obec *Říše míru* v Mexiku nebo i další první realizace

představitelů tzv. sociální utopie. Zelení osazené dvorany jakožto „*vnitřní zahrady*“ navrhoval do svých palácových falanster například i Charles François Marie Fourier.

5.3 **UKÚPP období průmyslové revoluce (2. pol. 19. stol.)**

5.3.1 *Vítkovické železářny*

V ostravských Vítkovicích skoupil pozemky a hutě na zkujnění železa rod průmyslníků Rotschildů. V souvislosti s otevřením uhelného lom Hlubina zde došlo k nárůstu koksárenské a železárenské výroby a tím i počtu zaměstnanců. Pro sebe a pro své zaměstnance Rotschildové ve Vítkovicích během 19. a do počátku 20. století postupně vybudovali veškeré potřebné zázemí (Korbelářová et al. 2002, Kocierzová 2007).

Již v roce 1843 nechal Salomon Mayer Rostchild postavit pro děti svých zaměstnanců první školu, aby nemusely docházet až do Moravské Ostravy. Mezi lety 1846-47 si nechali Rotschildové pro sebe, rodiny ředitelů svých železáren a služebnictvo vybudovat empírový zámek s klasicistní fasádou. Součástí zámku byla jednak zimní zahrada a jednak okrasná **solitérní zahrada**, která spojovala zámek s budovou ředitelství nedaleko železárenského závodu. Zámek je dnes nejstarší dochovanou budovou ve Vítkovicích, neboť zejména od 80. let 19. století prošly celkovou přestavbou.

Mezi lety 1843 a 1869 se ve *Vítkovicích* usadilo asi třináct set zaměstnanců a do roku 1890 dalších přes osm a půl tisíc (Korbelářová et al. 2002: 9). Tehdy nové výstavbě Vítkovic dodalo typický vzhled použití cihelného zdiva, pro něž byly zřejmě zřízeny místní cihelny. Byly postaveny dělnické domy s **řadovými zahradami** a budovy institucí zřízených pro dělníky. V 50. letech 19. století nechal ústřední ředitel zřídit pro děti dělníků první bezplatnou opatrovnu s **ústavní zahradou**. V 80. letech bylo vytvořeno hlavní náměstí s dominantou kostela sv. Pavla, jehož věž zprvu sloužila jako vodárenská věž a pozorovatelná požární hlídka. Po obou stranách kostela stály souměrně dva pavlačové domy s dvory, které plnily více účelů. Zatímco přízemí sloužilo jako tržnice a zprvu i první místní knihovna, v patrech byli ubytováni nižší úředníci, mistři a přední dělníci. Protilehlou část náměstí vymezovala budova hotelu a restaurace, který sloužil současně jako kulturní dům vybavený společenskými a spolkovými sály, hernami ap. Jeho součástí byla i osvětlená venkovní terasa s výsadbami platanů.

V devadesátých letech byla vedle náměstí postavena nemocnice, tělocvična a chlapecká škola. Nedaleko náměstí byly v též sérii cihelné fasády postaveny také jesle a nová tržnice, ve které se prodávalo ovoce a zelenina i z místních zahrádek a polí. Po přelomu století byla na náměstí postavena reprezentativní budova radnice s obřadní síní, ve které sídlila jak místní samospráva, tak i obecní spořitelna a policie.

5.3.2 *Johann Liebieg & Co. v Liberci*

V sousedním Liberci koupil v roce 1827 Johann Liebieg hraběcí manufakturu postavenou již v roce 1805 (Beran et Valchářová 2007, s. 104) a založil svůj podnik *Johann Liebieg & Co.*, čímž začínalo téměř stoleté období stavební činnosti několika generací rodiny Liebiegů v Liberci (výstava). Také Johann Liebieg ještě jako obchodník se střížním zbožím šel na studijní cestu do Anglie a do Francie (Zeman 2011, s. 76).

V místě původního **okrasného sadu** tzv. *Liebiegova parku (Liebiegs – Park)* v sousedství továrny bylo postaveno mezi lety 1853-1929 zaměstnanecké sídliště tzv. *Liebiegovo městečko* s domy inspirovanými anglickými malometrážními domy a později ve 20. století lidovou architekturou (Šternová In: Borovcová (ed.) 2010, s. 94; *Anschiringerova mapa Liberce* In: Zeman 2011). U domů bývaly **řadové zahrady** s kůlnami a chlěvy (Zeman 2011, s. 85). Nedaleko byly postavené školy, dětský útulek, ubytovna sester pečujících o děti zaměstnanců a kostel svatého Vincence z Pauly. Koncepce kolonie jakožto soběstačného „*města ve městě*“ s *komunikační vazbou na textilku* “ vycházela z koncepce hnutí zahradních

měst, Hermana Muthesia a Camilla Sitteho, která nebyla sociálním projektem, nýbrž demonstrací bohatství a postavení Liebiegů (Zeman 2011, s. 81). V jejich obchodech a hostinci navíc zaměstnanci utratili, co si u nich vydělali. Zahrady v kolonii měly „*plánovitě komponovanou zeleň*“ (s. 83). Součástí kolonie byla i **pietní zeleň** s pomníkem 33 zaměstnancům padlým v 1. světové válce.

V roce Johann Liebieg ml. Postavil luxusní neorenesanční vilu podle italských vzorů, (pozdější libereckou galerii), se salou terrenou, „*jež poskytuje snadný přístup do další části rozsáhlé zahrady obklopující vilu*“ (Zeman 2011, s. 76). Na konci 19. století si nedaleko továrny rodina Liebiegů postavila další vilu zvanou Zámeček, s úřednickým domem, rovněž se **solitérní zahradou**. „*Areál měl reprezentativní parkovou úpravu a jeho pomyslný střed tvořilo jezírko s kašnou, u něhož byl situovaný velký zimní skleník s domem zahradníka, postavený v roce 1909,*“ (Zeman 2011, s. 77). Později si postavili letní sídlo – Lesní vilu ve Wolkerově ulici inspirovanou francouzským typem zahradního domku, „*areál vily doplňuje rozsáhlá zahrada ve formách anglického krajinářského parku, střídavě obohacená drobnými zídkami a dalšími architektonickými prvky,*“ (Zeman 2011, s. 80).

Liebiegové při turistické stezce na okraji Liberce postavili dokonce i výletní restauraci s vyhlídkovou věží ve formě rytířského hrádku, do kterého se vstupovalo mostem přes příkop. Součástí **rekreační zeleně** tohoto komplexu bylo i umělé nádvoří a zahradní restaurace. Podobné rekreačně společenské zařízení vybudovali i v Lidových sadech.

5.3.3 Prádelna vlny Rossi ve Schiu

Příkladem severoitalského podhůří je *Schio*. Výroba vlny zde měla tradici již od 12. století (wikipedia - Schio). Ještě počátkem 19. století bylo *Schio* pouze pětitisícové město, ale stavba první továrny Francesca Rossiho a jeho společníka Pasiniho podnítila počet dělníků ve městě z 58 v roce 1818 na 160 v roce 1925. Francescův potomek a tehdejší významný politik Antonio Rossi vybudoval rukou architekta Antonio Caregara Negrina z Vicenzy dělnické město pod vlivem tehdy aktuálních myšlenek sociálního utopismu.

Postupně projektovali a budovali tovární budovy, dělnickou čtvrť s **řadovými zahradami** („*Il Nuovo Quartiere Operaio*“) a řadu staveb, které měly zlepšovat život dělnického obyvatelstva jako divadlo, kostel, slavnostní sál, jatka a veřejné lázně. Město bylo členěno **stromořadími, okrasnými sady, pietní zelení, squares** a různými **ústavními zahradami**.

Původní návrh dělnické čtvrti byl pojat jako velký **okrasný sad (park)** s dělnickými domy různého typu a cestami vedoucími k tovární budově, čímž měl zdůrazňovat myšlenku dělnické společnosti. Nakonec sice bylo realizováno pravouhlé uspořádání, kdy se objevovaly kolem dělnických domů **řadové zahrady** a **předzahrádky**, ale přesto byl v dělnické čtvrti „*zachován úzký vztah ke krajině nespočtem zahrad a stromořadí*“ (Tavone 1986, p. 709). Naproti továrně nechal mezi lety 1859-78 založit **solitérní zahradu** „*Giardino Jacquard*“ s vodními fontánami, různými druhy rostlin a romanticky komponovanými vyhlídkami.

Negrin projektoval i vily pro příslušníky továrnické rodiny s dalšími rozsáhlejšími **solitérními zahradami** (Tavone 1986, p. 705).

5.3.4 Godinova strojírenská továrna v Guise, Francie

Sociálně utopistický koncept výrobně sídelních jednotek se kromě Anglie rozvíjel již od 18. století i ve Francii. Sociálními reformátory jako Fourierem a Considéranem se inspiroval průmyslník a starosta Jean Baptiste André Godin, který u své *strojírenské továrny* v *Guise* postavil mezi lety 1859-1870 „*kolektivní dům s rozsáhlým společenským vybavením – „familistéru“, kterou nazýval Palais Social*“ (Hrůza: 2011, s. 58). Zahrnovala obytné bloky s několika sty byty, prádelnu, lázně, školu, školku, jesle, divadlo apod. (*La familistère de Guise. Une utopie réalisée.*).

Na modelu familistery v Guise jsou směrem od areálu továrny na východě pozorovatelné dále popsané typy zeleně. V areálu továrny to byla pouze **provozní zeleň**. Mezi areálem továrny a dělnickým bydlením se nacházela Godinova **solitérní zahrada**, kterou později zpřístupnil svým zaměstnancům jakožto **okrasný sad**. Podél řeky byla vysazena **stromořadí**. U školních a dalších společenských zařízení se nacházely **školní** a další **ústavní zahrady**. Před hlavními obytnými paláci bylo pravidelně upraveno **square** a z boku na ně přiléhala další **okrasný sad** s drobnou dřevěnou konstrukcí společenských účelů („*le kiosque à musique*“). Uvnitř jednoho z obytných paláců se nacházela pravidelně upravená **dvorana**. Na nevyužitých parcelách Godin umožnil dělníkům zřizovat si pro své potřeby **užitkové zahrádky**.

5.3.5 *Textilní podnik C. A. Preibisch Reichenau (Bogatynia), saská Lužice*

Z lužických podniků si uveďme příklad podniku *C. A. Preibisch z nedalekého Reichenau (Bogatynie)*, který si v druhé polovině 19. století (1859 nebo 1864) zřídil pobočku v samotném Děřichově u Frýdlantu.

„*C. A. Preibisch se narodil v roce 1842 v rodině podnikatele Davida Preibische a zemřel v necelých sedmdesáti letech roku 1910 ve Vídni. Vychodil místní základní školu v Reichenau a pak přešel na měšťanskou školu v Lubani. Potom studoval na reálce v Žitavě, kde v roce 1859 maturoval. Svě odborné vzdělání si doplnil na obchodní škole v Kolíně nad Rýnem. Spolu s otcem procestoval Belgii a Velkou Británii. Tam oba sbírali zkušenosti z řízení moderní textilní výroby. Po návratu do Německa absolvoval ještě speciální textilní školu v Chemnitz a od roku 1862 byl zaměstnán v otcově továrně. Po otcově smrti převzal celý podnik na zpracování bavlny. ... Preibisch dal vybudovat nové vodovodní potrubí, které nesloužilo pouze jeho podniku, ale celému městu. Dal také postavit vyhřívané lázně, které si získaly značnou oblibu. Z jeho prostředků byla postavena také plynárna a po celém městě dal zřídit plynové pouliční osvětlení. To bylo tehdy ve městech podobné velikosti výjimkou. ... Byla zřízena cihelna, která zajišťovala stavební materiál pro rozšiřování.... Pro své dělníky dal postavit sídliště, kde každá rodina měla do svého bytu vlastní vchod. Nájemné bylo velmi nízké. Svůj původní rodný dům dal Preibisch přestavět na útulek pro hendikepované lidi, své bývalé zaměstnance. Založil dokonce i malou nemocnici. Preibischova manželka Marie byla iniciátorkou založení mateřské školy pro děti zaměstnanců a zřídila vzdělávací spolek pro pracující ženy. Starší děti si tu mohly pod dohledem psát domácí úkoly, menší si hrály. Při podniku vznikla i škola pro děti zaměstnanců, které musely pracovat v továrně. ...“ (Vydra, 2010).*

Ročenka vydaná při příležitosti padesáti let trvání podniku rok před Preibischovou smrtí v roce 1909 (*Festschrift zum 50. Jährigen Bestehen der Firma C. A. Preibisch in Reichenau (Sachsen)*.) vyobrazuje různé typy zeleně v Reichenau od **zahrad** obytných domů zaměstnanců různých úrovní přes **provozní zeleň** továrny, **stromořadí**, eklekticky upravený **okrasný sad** s palmovým skleníkem, **řadové zahrady** „obytné kolonie pro dělníky a úředníky“, **školní zahrady**, **ústavní zahrady** nemocnice, pošty, **rekreační zeleň** okolí kuželny (*Kegelschub*) a „*Preibischových plavecko- vzdušno- a slunečních lázní*“ („*Preibisch-Schwimm- Luft- und Sonnenbad*“).

5.4 **UKÚPP období pokročilého průmyslu (1. pol. 20. stol.)**

5.4.1 *Příklady nizozemských podnikových sídlišť*

Myšlenkový proud sociální utopie během druhé poloviny 19. století získával postupně své stoupence a objevoval se i v dalších zemích. Později na ni navázala teorie zahradního průmyslového města (Hrůza 2011, s. 57), která ovšem usilovala o nezávislost pracovní a nájemní smlouvy (Bollerey 2010).

Uplatnění sociálně utopických myšlenek v nizozemských zaměstnaneckých sídlištích se zvláštním zaujetím také o jeho zeleň se zabývala ve svém příspěvku Bollerey (2010). Některé jí uváděné příklady jsou sice ještě typickými příklady období druhé poloviny 19. století, jiné jsou však již představiteli počátku 20. století. Pro zajímavost ve vztahu k zeleni uveďme všechny.

V Nizozemí většina návrhů průmyslových sídel napodobovala formu anglických vzorů ať již prostřednictvím přímé zkušenosti nebo z literatury (Bollerey: 2010, s. 24). Zatímco byla původní Owenova myšlenka filantropická s cílem formování nezávislé osobnosti dělníka, v nizozemských nájemních podnikových sídlištích podle Bollerey ubytovaní zaměstnanci podléhali ve skutečnosti většinou spíše větší autokratické kontrole a útlaku svých zaměstnavatelů; dělnické sídliště bylo používáno coby mocenský prostředek, neboť propojení pracovní a bytové smlouvy činilo zaměstnance více poslušnými. Bollerey rozděluje dělnická sídliště podle toho, do jaké míry v nich měli dělníci demokratické podmínky. Většina popisovaných nizozemských dělnických sídlišť byla postavena v několika fázích. Počet postavených bytů se pohyboval mezi 60 a 1200. V závislosti na velikosti sídliště u nich byla zřízena škola, obchody, kulturní zařízení (tj. např. společenská budova, slavnostní síň, knihovna, hudební pavilon apod.), lázně a prádelny. Sociálně reformní modely se obvykle vyznačovaly osobitým architektonickým stylem, k čemuž přispívaly i úpravy zeleně.

Podle Bollerey byla všechna sídliště výrazným způsobem zahradně architektonicky pojata, na čemž se v některých případech podíleli samotní zahradní architekti. Součástí téměř všech sídlišť byly **řadové** soukromé nebo společné užitkové **zahrady**. Například v *'t Lansink* usilovali zahradní architekti P. H. Watzes a později Leonard Springer o zapojení pokud možno co největšího počtu starých stromů do stavěného dělnického sídliště. Společenská hierarchie obyvatel se odrážela v lokalitě jejich bydlení v rámci sídliště: úřednické bydlení v *'t Lansinku* bylo oproti dělnickému privilegováno tím, že bylo umístěno u rybníka a v **alejových** ulicích (s. 20-21), v *Griendtsveen* z let 1885-1903 bydlel oproti dělníkům v menších domech patriarcha ve větším „*Kastellu*“ uprostřed neformálně upravené **solitérní zahrady** obklopené vodou. Dělnické sídliště *Agneta Park* v Delftu patří mezi ta „*demokratičtější*“, bylo projektované v roce 1880 a je mimořádným příkladem začlenění dělnických domů s **řadovými zahradami** i bez nich do nepravidelně upraveného **okrasného sadu (parku)**, jehož autorem byl zahradní architekt L. P. Zocher (Bollerey: 2010, s. 16-17).

Tovární vesnice *Heyplaat* budovaná v letech 1914/1915, na jejímž projektu se podílel zahradní architekt D. F. Vesteege, se vyznačovala nejen variací ulic a náměstí, ale i **kollektivními zahrádkami** obdělávanými na oddělené ploše, což vedlo k založení zahrádkářského spolku. V sídlišti *Treebek-Haansberg* bylo rezervováno 55% celkové plochy pro **řadové užitkové zahrady**, aby se vyhovělo potřebám dělníků, kteří pocházeli z venkova a jejichž parcely měřily 800 m² (Bollerey: 2010, s. 22-23). *Haren* a *Maarn* byla podniková sídliště vybudovaná na pozemku bývalého venkovského statku v letech 1919, 1921, 1923 a 1925. Do systému křivolakých ulic byly začleněny původní staré stromy a rybník. Přes podpisovou akci obyvatel zde byly zakázány užitkové zahrady. Typizované domy s doškovými střechami a hrázděním měly vyvolat pocit romantiky, která byla v kontrastu s diktátorskou správou (s. 22-23). Naopak v *Ede-Vooruit* postaveném od roku 1920 byly nové podmínky dělnického sídliště přizpůsobeny původnímu prostředí dělníků pocházejících z vřesovišť, byly jim dány k dispozici 20-30 m dlouhé **řadové zahrady** (s. 22-23).

5.4.2 Továrna na boty Baťa ve Zlíně

U nás je nejslavnějším příkladem průmyslového města *Baťův Zlín*, který zrovna bývá nazýván městem v zeleni.

Baťa se zajímal o životní podmínky svých zaměstnanců. První domky nechal postavit

těsně u továrny už před 1. světovou válkou v letech 1912/13. Již k těmto prvním domkům náležely „zahrádky“ s „dřevěnými hospodářskými budovami“ (kurníky a dřevníky). Řadové zahrady příslušely i k obytným domům další stavební vlny v letech 1915/16.

Pro Baťu byl od začátku charakteristický zájem o stavebně architektonické experimenty, například použití nepálených cihel v případě prvních domků. První kolonie později podlela rozšiřování továrny. Již před 1. světovou válkou byl hotový Kotěruv „Regulační plán pro stavbu dělnické kolonie firmy T. A. Baťa ve Zlíně“, který obsahoval kromě domků pro zaměstnance konzum s jídelnou, lázně, poštu, hotel, obchodní dům, čítárnu, kasino, biograf, školu, jesle, nemocnici či hospodyňskou školu (Pokluda: 2010, s. 116-119). Po válce byla postavena skupina úřednických vilek Hradčany, čtvrt domků Letná (bloky Včelín, dřevěné dvojdomky Betlém atd.). U nových domků nedaleko továrny i lesa byly zahrádky, („Může-li býti co krásnějšího, než může-li člověk se uchýliti do svého, když občerstviv se zasedne dokonce i do své zahrádky, kde sluníčko nejkrásněji na světě svítí, kde prohrálo vzduch i ve stínu, že milo tam setrvat jako ve vlažné koupeli.“ – T. Baťa v roce 1918) a založen **park** Stromovka podle vzoru anglického Hyde-Parku.

Ve 20. letech se „dělnické čtvrti“ (nikoli pouze „kolonie“) ve Zlíně dále rozrůstaly. Kvalitní bydlení mělo přitahovat dobré pracovníky a tato politika si podnítila zřízení podnikového stavebního oddělení. Jeho úkolem měl být ekonomicky zefektivněný vývoj průmyslového zakládání podnikových sídel. Zlín měl být velkým zahradním průmyslovým městem s padesáti tisíci obyvateli. Ve snaze rozšířit škálu typů rodinných domků vypsala firma v roce 1935 mezinárodní soutěž, v jejíž porotě zasedal Le Corbusier. Do roku 1939 bylo postaveno přes 2000 domků s **řadovými zahradami**. Ačkoli pokračovatel firmy Jan A. Baťa již z amerického exilu ke zlínské modernitě zaujímal negativní postoj, na její základ navázaly poválečné kolektivnější formy bydlení.

Postupně se mohutněním zeleně baťovské čtvrti více propojily se zelení okolní krajiny. Baťovo město bylo poměrně komplexně vybavené, takže v něm lze sledovat snad všechny typy zeleně vymezené typologie.

Od konce 50. let v 70. letech 20. století se ve Zlíně začala budovat panelová sídliště (Obšivač: 2010, s. 122-124). Pronajímané baťovské dělnické domky, jejichž plánovaná životnost 20-30 let byla překročena, byly svépomocně upravovány a prostor mezi nimi živelně přizpůsobován stavbami garáží, kůlen ap.

Podnikový urbanismus ovlivnil jiná československá (24) a zahraniční (100) sídla, ve kterých zakládal své pobočky a sesterské společnosti (*Otrokovice, Napajedla, Třebíč, Zruč nad Sázavou, Sezimovo Ústí-Velký Dvůr, Bošany, Partizánské, Svit...*), (Ševeček et Hornáková: 1998, s. 22). Značka firmy se někdy projevovala i v jejich názvech (např. indické *Batanagar* a *Batavia*).

Byly odvozeny od regulačních plánů ideálních modelů, které obsahovaly obytnou oblast s obytnými domy (s oddělenými čtvrtěmi podle etnik a stavu), soukromou či veřejnou zelení, rekreačními plochami, nemocnicemi, školami, kostely, hřbitovy, obchody, a provozní zázemí zahrnující samotné výrobní podniku, dopravu silniční a železniční vlečky, statek, pílů, mlýn, cihelnu ap. (s. 17). V zahraničí však někdy představovaly cizorodý prvek v místním prostředí bez vazby na místní prostředí, což je dodnes předmětem některé kritiky v podstatě i v domácím Zlíně.

5.4.3 Spolek pro chemickou a hutní výrobu v Rybitví

Zlínský urbanismus ovlivnil na našem území i urbanismus dalších průmyslových „nebaťovských“ podniků. Příkladem je založení dělnické kolonie přináležejícího *Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Rybitví u Pardubic*, kam přestěhoval své provozy po německém záboru pohraničí v roce 1938 z Ústí nad Labem. První výrobní budovy v Rybitví postavil roku 1939 a nedaleko nich v roce 1940 pro svých necelých 500 zaměstnanců obytný okrsek zvaný

Stará kolonie s typizovanými domy s **řadovými zahradami** po zlínském vzoru (Valchářová et al. 2012).

Po 2. světové válce došlo ke sjednocení podniku se sousední chemičkou v Semtíně a pro zaměstnance spojeného podniku byla v Rybitví zahájena stavba další, tzv. Nové kolonie, která obsahovala v zahradách obytné domy typu přízemních domků a pěti-domků. Obě kolonie byly propojeny bloky činžovních domů a budovami institucí jako např. školkou, jeslemi a domem mládeže propojených zelení dvorů, sportovních a dětských hřišť a zahrad. Dostatek zeleně poskytují i okolní lesy, do kterých byly kolonie zaklíněny.

5.5 Srovnání zastoupení typů zeleně UKÚPP v jednotlivých obdobích

Srovnání zastoupení typů zeleně sledovaných příkladů UKÚPP v jednotlivých obdobích je uvedeno v Tab. 2.

Pro období proto-průmyslových UKÚPP (16. - 17. stol.) bylo zjištěno zastoupení tří typů zeleně (**provozní zeleň, řadové zahrady a pietní zeleň**).

V období prvního průmyslu (18. a 1. pol. 19. stol.) již různorodost typů zeleně mírně narostla a odpovídá mu šest typů zeleně navržené typologie (nově se objevila **dvorana, stromořadí, solitérní zahrada, reprezentativní vstup a zahradní kolonie**). **Provozní zeleň** zde poněkud splývala s reprezentativním vstupem nebo jinými typy zeleně (dvoranou).

V období průmyslové revoluce (2. pol. 19. stol.) byly podle výsledků zastoupeny všechny typy zeleně navržené typologie.

Rovněž v období pokročilého průmyslu (1. polovina 20. stol.) byla typologie zeleně poměrně rozvinutá, ačkoli některé typy (snad **dvorana, solitérní zahrada a reprezentativní vstup**) se zdály být spíše na ústupu.

ČÍSLO	NÁZEV	OBDOBÍ 1	OBDOBÍ 2	OBDOBÍ 3	OBDOBÍ 4
1	dvorana		X	X	X?
2	okrasný park / okrasný sad / park			X	X
3	pietní zeleň	X		X	X
4	provozní zeleň	X	X	X	X
5	předzahradka			X	X
6	rekreační zeleň			X	X
7	řadové zahrady	X	X	X	X
8	solitérní zahrada / továrnická zahrada/ továrníkova zahrada		X	X	X?
9	square / zeleň náměstí			X	X
10	stromořadí		X	X	X
11	školní zahrada			X	X
12	reprezentativní vstup / reprezentativní zeleň / tovární průčelí / tovární vstup		X	X	X?
13	zahrady ústavů / ústavní zahrady			X	X
14	zahradní kolonie / zahrádkářská kolonie / zahrádková kolonie / zahrádková osada / zahrádkářská osada / zahrádková a chatová osada / Schreberovy zahrádky		X	X	X

tab. 2 – Srovnání zastoupení typů zeleně sledovaných příkladů UKÚPP v jednotlivých obdobích

6 Shrnutí

Výzkum zeleně má význam pro řešení otázky trvale udržitelného rozvoje území, která je v současnosti poměrně aktuální. Původní historická zeleň na územích bývalých průmyslových areálů a v územích, která vznikla v souvislosti s jejich provozem, bývá

v současnosti poměrně dosti ohrožená a opomíjená.

Příspěvek navazuje na disertační výzkum, který se zaměřuje na historický urbanismus průmyslového dědictví z hlediska oboru zahradní a krajinářské architektury. Jeho cílem bylo sestavit typologie zeleně, za pomoci které by bylo možné popsat historické urbanistické kompozice na územích průmyslových podniků.

Historické urbanistické kompozice na územích průmyslových podniků (UKÚPP) byly definovány jako urbanistické kompozice, které byly vytvořeny v období do poloviny 20. století jako součást průmyslového podniku, k němuž obvykle přiléhaly a jehož životní prostředí tvořily.

Současné typologie zeleně jsou spíše nejednotné a jejich nejobvyklejšími typy jsou typy parků a zahrad. Navržená typologie je shrnutím a doplněním stávajících typologií zeleně na základě rozboru vybraných příkladů urbanistických kompozic ze čtyř vymezených období, kterými bylo období proto-industriální (16. - 17. stol.), období prvního průmyslu (18. a 1. pol. 19. stol.), období průmyslové revoluce (2. pol. 19. stol.) a období pokročilého průmyslu (1. polovina 20. stol.). Ukázalo se, že zastoupení typů zeleně v UKÚPP se průběžně vyvíjelo a nejrozmanitější bylo nejspíše ve druhé polovině 19. století, v době průmyslové revoluce.

7 Diskuse

Poměrně velké rozdíly mezi zastoupením typů zeleně v jednotlivých obdobích zřejmě odráží vývoj životního stylu v průběhu dějin a na něj vázaných urbanistických kompozic. Zatímco v 16. - 17. století převažovala užitek a účelnost prostředí zbožných lidí, jejichž práce byla ve větším sepětí s přírodou, než byla později v době industriální (např. Petruš 1999, Hughes 2005), před nástupem průmyslové revoluce se ve tvarosloví prvních realizovaných urbanistických kompozic sociálních utopistů projevovaly vlivy pozdně feudálního uspořádání životního prostředí zejména období klasicismu (Löw et Michal 2003, s. 410). Po vzoru nemovitostí šlechty obsahovaly tyto kompozice palácovou architekturu, v jejichž vnitroblocích mohla být uplatněna zeď dvoran, a vně umocňovanou pravidelnou reprezentativní zelení a její dispozici zdůrazňujícími stromořadími. Různorodost typů zeleně v realizovaných UKÚPP vrcholila po polovině 19. století, kdy již průmysl z velké části ovládal společenský vývoj, který se mu přizpůsobil novým životním stylem. Stejně jako byl s rozvojem průmyslové společnosti na ústupu feudalismus, tak začaly v první polovině 20. století ustupovat i typy zeleně, které jej provázely.

Vyvrcholení rozmanitosti typologií zeleně ve druhé polovině 20. století může odrážet i jiné vlivy, například nárůst významu průmyslového podnikání v rámci národního hospodářství, neboť průmyslové oblasti se v té době často zřejmě stávaly zvláštním způsobem se vyvíjejícími územími (např. Horská, Maur et. Musil 2002), kde se hromadilo nejvíce kapitálu a pokrokovým prostředím aplikace nových vynálezů, díky čemuž se snad rozvíjely nejkomplexněji. V neposlední řadě může být důvodem poměrně velké rozmanitosti typů zeleně ve druhé polovině 20. století i vliv vývoje dobových trendů zahradně-architektonické a urbanistické tvorby.

V navržené typologii bylo záměrně upřednostněno názvosloví, které nejvíce přiléhá popisu typů zeleně, které jsou příznačné pro období průmyslové revoluce ve druhé polovině 19. století, protože právě toto období je z hlediska typů zeleně asi nejvíce různorodé a pro průmyslovou éru celkem značně typické.

Typologie nově zavádí dva pojmy, jejichž cílem je odlišit zahrady u obytných domů podle jejich uspořádání v hierarchii UKÚPP, která obvykle současně poukazovala i na postavení jejich obyvatel v hierarchii společnosti podniku (Bollerey 2010). Navržený pojem „řadová zahrada“ je jazykově i významově odvozen od pojmu „řadový dům“ a označuje více menších zahrad obvykle pro zaměstnance podniku s „nižším“ pracovním zařazením. Naproti tomu pojem „soliterní zahrada“ označuje zahradu většinou ojedinelého typu, v kompozici UKÚPP

poměrně dominantní at' svojí rozlohou nebo polohou, která obvykle obklopovala vilu vlastníků nebo dalších příslušníků jejich rodin, nebo ředitelů podniku. Oba tyto typy jsou pro UKÚPP poměrně dosti typické.

Za pomoci navržené typologie je možné poměrně snadno popsat a porovnat zeleň v UKÚPP z hlediska jejího tvarosloví a funkce, což může být využito v současné urbanistické a zahradně-architektonické tvorbě.

8 Závěr

Bylo zjištěno, že na území některých průmyslových podniků byly v období do poloviny 20. století vytvářeny poměrně komplexní urbanistické kompozice (UKÚPP), které obsahovaly různé typy zeleně. Tyto typy zeleně byly natolik různorodé, že je dnes mnohé běžněji užívané typologie zeleně neobsáhnou, případně je nepopíší dostatečně přesně. Navržená typologie se vyznačuje především odlišením různých typů zahrad, jejichž přítomnost se zdá být v UKÚPP typická. Zastoupení určitých typů zeleně v UKÚPP se během vývoje průmyslové éry zřejmě vyvíjelo. Poměrně velká rozmanitost uplatňovaných typů zeleně nastala po druhé polovině 19. století.

Príspevek byl podpořen grantem SGS12/202/OHK1/3T/15.

9 Literatura

- Anschiringerova mapa Liberce*. Plán města z roku 1858. In: ZEMAN, Jaroslav et al. *LIBEREC, urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Liberec: KNIHY 555, 2011. ISBN 978-80-86660-33-2.
- BERAN, Lukáš – VALCHÁŘOVÁ, Vladislava (2007): *Industriál libereckého kraje. Technické stavby a průmyslová architektura*. Praha: VCPD FA ČVUT. ISBN 978-80-01-03798-0.
- BOLLEREY, Franziska (2010): „Osvícené“ bydlení v Nizozemí. „Zahradní města (tuindorpen) a kolonie“ v mezinárodním kontextu. In: *Sborník Národního památkového ústavu v Ostravě 2010. Industriální dědictví a bydlení v průmyslových aglomeracích*. Ed.: BOROVCOVÁ, Alena. Ostrava: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě. ISBN 978-80-85034-58-5. s. 14-25.
- ČSN 83 9001 *Sadovnictví a krajinářství - Terminologie - Základní odborné termíny a definice*. Praha: Český normalizační institut, 1999.²
- Festschrift zum 50 Jährigen Bestehen der Firma C. A. Prebisch in Reichenau (Sachsen)*. 24. September 1909. Meisenbach Riffarth & Co., Leipzig.
- HLAVÁČEK, Emil (1985): *Architektura pohybu a proměn (minulost a přítomnost průmyslové architektury)*. Praha: Odeon.
- HORSKÁ, Pavla, MAUR, Eduard, MUSIL, Jiří (2002): *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha a Litomyšl: Paseka. ISBN 80-7185-409-3.
- HRŮZA, Jiří (2011): *Stavitelé měst*. Praha: Agora. ISBN 978-80-86820-08-8.
- HUGHES, Stephen (2005): *Institutional Buildings in Worker Settlements*. In: *Industrial Archaeology Review*, XXVII: 1.
- JARRASSÉ, Dominique (2007): *Grammaire des jardins parisiens. De l'héritage des rois aux créations contemporaines*. Paris: Parigramme. ISBN 978-2-84096-476-6.

² zpracovatel Výzkumný ústav okrasného zahradnictví, Průhonice: Vítězslava Ondřejová, Zbyněk Bouček, Václava Čermáková, František Smýkal, Daniela Švédová, Iva Zemanová

- KOCIERZOVÁ, Lenka (2007): *Průvodce Vítkovicemi*. Ostrava: Statutární město Ostrava Městský obvod Vítkovice.
- KORBELÁŘOVÁ, Irena – KOCIERZOVÁ, Lenka – WAWRECZKA, Henryk – ŽÁČEK, Rudolf (2002): *Vítkovice*. Třinec: WART. ISBN 80-238-8498-0. s. 93.
- LEIZOUR, Thérèse (1996): osobní sdělení, 2015. Mailová korespondence z 23. 5. 2015. Fotokopie textu neznámého původu ("Les jardins ouvriers de France"). Snad PIERSON, Philippe. Cent ans d'histoire des jardins ouvriers, 1896-1996: la Ligue française du coin de terre et du foyer. Ed. Béatrice Cabedoce. Creaphis editions.
- LÖW, Jiří; MÍCHAL (2003), Igor. *Krajinný ráz*. Lesnická práce. ISBN 80-86386-27-9.
- MRÁZEK, Otakar (1964): *Vývoj průmyslu v českých zemích a na Slovensku. Od manufaktury do roku 1918*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství politické literatury.
- NOVÁK, Zdeněk (2001). *Dřeviny na veřejných městských prostranstvích. Použití dřevin v ulicích a na náměstích památkově chráněných měst*. Příloha časopisu Zprávy památkové péče, ročník 61, Praha. ISBN 80-86234-21-5.
- OBŠIVAČ, Jan (2006): *Meziválečný Bařův Zlín – ideální průmyslové město, výkladní skříň firmy a základna hospodářské expanze*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita v Brně, filozofická fakulta, Historický ústav. In: *is.muni.cz* [online]. [vid. 20.5.2015]. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/53133/ff_m/Text.pdf
- ONETO, Gilberto (2004): *Manuale di architettura del paesaggio*. Firenze: Alinea Editrice., ISBN 88-8125-324-0.
- PETRŮ, Jaroslav (1999): „Terminologický slovník pro památky zahradního umění.“ In: PACÁKOVÁ-HOŠTÁLKOVÁ, Božena, PETRŮ, Jaroslav, RIEDL, Dušan, SVOBODA, Antonín Marián (eds.): *Zahrady a parky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri. ISBN 80-85983-55-9.
- POKLUDA, Zdeněk: Bařův Zlín (2010): Od dělnických kolonií k zahradním čtvrtím. In *Sborník Národního památkového ústavu v Ostravě 2009*. Ostrava: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě. ISBN 978-80-85034-55-4. p. 116-122
- SOJKOVÁ, Eva – ŠMÍDOVÁ, Štěpánka (2012): *Východiska stanovení péče o složky systému zeleně malého sídla na příkladu Benátek nad Jizerou*. Acta Pruhoniciana 101: 69–81, Průhonice. In: *vukoz.cz* [online]. [vid. 20.5.2015]. Dostupné z: http://www.vukoz.cz/acta/dokumenty/acta_101/Acta-101_komplet-cz.pdf#page=69
- STEINOVÁ, Šárka (2014). Pracovní typologie NAKI zpracovávaného Národním zemědělským muzeem v Praze. Ústní sdělení. (v době zpracování tohoto příspěvku v rozpracování)
- ŠEVEČEK, Ludvík – HORŇÁKOVÁ, Ladislava (1998): *Satelity funkcionalistického Zlína. Projekty a realizace ideálních průmyslových měst – továrních celků firmy Bařa*. Zlín: Státní galerie ve Zlíně. ISBN 80-85052-30-X.
- ŠIMEK, Pavel (2001): Městská zeleň. In: Šrytr, Petr et al.: *Městské inženýrství (2)*. Praha: Academia. 1. vyd. ISBN 80-200-0440-8. 398 s.
- ŠTERNOVÁ, Petra (2010): *Minulost a současnost Liebiegova městečka v Liberci*. In: Alena Borovcová (ed.), *Sborník Národního památkového ústavu v Ostravě 2010 – Industriální dědictví a bydlení v průmyslových aglomeracích*, Ostrava, ISBN 978-80-85034-58-5. s. 14-25.
- TAVONE, Bernardetta Ricatti (1986): *Antonio Caregato Negrin architetto-urbanista di A.Rossi*. In: FONTANA, Giovanni, L. et al. [eds.], Schio e Alessandro Rossi. Impreditorialia, politica, cultura e paesaggi sociali del secondo Ottocento. I, II. Edizioni di Storia e Letteratura Roma.
- VALCHÁŘOVÁ, Vladislava (ed.) (2012): *Industriální topografie / Pardubický kraj*. Praha: VCPD FA ČVUT. ISBN 978-80-01-05045-3.

- VOKURKOVÁ, Tereza (2014): Introduction to the Urban Compositions of the Industrial Enterprises Areas. In *Landscape transformations 2014: an international interdisciplinary student conference, Prague 16 – 18 October 2014*. Praha: České vysoké učení technické v Praze. ISBN 978-80-01-05676-9. Kapitola Processes, s. 48-52.
- VOTRUBA, Ivar (2002): *Zahradní architektura pro střední a vysoké školy*. Era: Šlapanice., ISBN 80-86517-13-6.
- ZEMAN, Jaroslav et al. (2011). *LIBEREC, urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Liberec: KNIHY 555. ISBN 978-80-86660-33-2.
- ŽAGAR, Gorazd (2014). Idrija (rudniški grad). In: *gradovi.net* [online]. ŽAGAR, Gorazd [vid. 13.10.2014]. Dostupné z: http://gradovi.net/grad/idrija_rudniski_grad

Autorkou všech použitých fotografií je autorka textu.

Informace o autorovi

Ing. Tereza Vokurková

ČVUT v Praze – ÚPP a VCPD Fakulty architektury, vokurkova.tereza@email.cz